

سازوکار جهان های متن در مجموعه شعری «التحوّلات والهجرة فی أقالیم النهار واللیل» آدونیس و «هشت کتاب» سهراب سپهری بر پایه نظریه بوطیقای شناختی پل ورت

علی خالقی *

(۰۹۳۰-۰۶۷۹۵-۰۰۰۱-۰۰۰۰)

پوران رضائی چوشلی **

(۰۹۱۱۵-۰۲۲۰۲-۰۰۰۹-۰۰۰۹)

چکیده

نظریه جهان های متن الگوی پردازش زبانی انسان است و تنها به مطالعه کل متن اکتفا نکرده، بلکه به بررسی بافت های پیرامون تولید و تعبیر متن نیز می پردازد. فرض اصلی در این نظریه مبنی بر این است که انسان، گفتمان را از طریق بازنمایی هایی ذهنی پردازش و درک می کند. این نظریه به ترتیب متشکل از جهان گفتمان، جهان های متن با دو مؤلفه عناصر جهان ساز و گزاره های نقش گستر می باشد و جهان های زیرشمول که خود متشکل از جهان زیرشمول اشاره ای، نگرشی و معرفتی است. هدف پژوهش حاضر، شناسایی سازه های سازنده شعر «هشت کتاب» سهراب سپهری، و «التحوّلات والهجرة فی أقالیم النهار واللیل» آدونیس می باشد. این پژوهش براساس روش توصیفی- تحلیلی و بر مبنای ادبیات تطبیقی با استفاده از رویکرد نظریه ی جهان های متن پل ورت انجام می شود. یافته های پژوهش نشان می دهد در جهان گفتمان، فحوای کتاب بیشتر به صورت گفتگو با طبیعت است و با عناصر طبیعی در سخن است و در زمینه جهان های متن، عناصر جهان ساز شخصیت هایی مانند درخت، چمن، گل، حیوانات و ... فاعلیت اصلی دارند و در زمان های مختلف در حال تکرارند و در زمینه گزاره های نقش گستر جهان های خرد در درون جهانی کلان درونه گیری شده که با امر و دستور همراه است و هیچ نوع گسستی در این جهان ها مشاهده نشده است. جهان های زیرشمول از نوع اشاره ای آن بیشتر گذشته سپس به زمان حال تغییر موضع داده و بسامد جهان زیرشمول نگرشی، جهان هدف ها است و جهان معرفتی چندان ظهور ندارد.

واژگان کلیدی: بوطیقای شناختی، نظریه جهان های متن، نظریه پل ورت، سهراب سپهری، آدونیس.

۱. مقدمه

ادبیات تطبیقی در دوره معاصر به لحاظ مطرح شدن و گسترش مباحثی همانند «ترجمه، نقد ادبی، جهانی شدن مسائل مربوط به عرصه فرهنگ و ادبیات و گفتگوی میان تمدن ها بسیار حائز اهمیت شده است. از این رو، در بین تأثیر و

* استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات عربی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. a.khaleghi@cfu.ac.ir (نویسنده ی مسئول)

** استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات عربی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. p.rezaie@cfu.ac.ir

تأثرهای متقابلی که فرهنگ و ادبیات ملل مختلف بر یکدیگر داشته‌اند، میزان تأثیر و تأثر ادبیات عربی و فارسی از همدیگر، امری است که بر هیچ محقق و پژوهنده کاوشگری در عرصه ادبیات فارسی و عربی پوشیده نیست» (زرین کوب، ۱۳۶۲: ۵۴). لذا ادبیات تطبیقی گامی در جهت آگاهی از فرهنگ کشورها و شناساندن فرهنگ سرزمین خویش به جهانیان است. ادبیات تطبیقی شیوه‌ای برای خروج از مرزهای ملی با هدف شناخت گرایش‌ها در فرهنگ ملت‌های مختلف است (حسان، ۱۹۸۳: ۱۶).

شعر یکی از بهترین گونه‌های ادبی است که در آن به فرهنگ‌های گوناگون پرداخته می‌شود و مسیر را برای ورود به عرصه ادبیات تطبیقی می‌گشاید. بوطیقای شناختی، دیدگاهی میان‌رشته‌ای است که با استفاده از ابزارهای زبان‌شناسی و علوم شناختی، به بررسی ذهن نویسنده و مخاطب و نحوه تعامل آن‌ها با متن ادبی می‌پردازد و به این ترتیب، ابعاد تازه‌ای از آفرینش و دریافت ادبیات را آشکار می‌سازد. بوطیقای شناختی و مفهوم جهان‌های متن دو رویکرد مکمل در مطالعات ادبی هستند که هر دو بر درک ذهنی و پردازش شناختی ادبیات تمرکز دارند. مفهوم جهان‌های متن^۱ که توسط پل ورث^۲ مطرح شد، ابزاری قدرتمند در بوطیقای شناختی است. این نظریه به جای تمرکز بر ساختار صوری جملات، به چگونگی ساخت مدل‌های ذهنی توسط خواننده هنگام خواندن متن می‌پردازد. مفهوم جهان‌های متن نظریه‌ای پیشرو در حوزه تحلیل گفتمان است که به جای تقلیل زبان به ساختارهای صوری، آن را به عنوان الگویی برای پردازش ذهنی گفتمان توسط انسان می‌شناسد. این نظریه که توسط پل ورث بنیان نهاده شده است، بر این فرض اصلی استوار است که «انسان در مواجهه با یک متن، صرفاً به درک معنای کلمات و جملات اکتفا نمی‌کند، بلکه با بازنمایی‌های ذهنی و شناختی، جهانی را در ذهن خود خلق می‌کند که شامل بافت‌های پیرامونی تولید و تعبیر آن متن نیز می‌شود» (Pollard, 2002: 96).

این نظریه یک ساختار سلسله‌مراتبی و پویا را برای تحلیل گفتمان پیشنهاد می‌دهد که از سه سطح اصلی تشکیل شده است: الف) جهان گفتمان^۳: این سطح، به عنوان بنیان و بستر اصلی گفتمان عمل می‌کند. جهان گفتمان، دربرگیرنده تمامی اطلاعات، دانش و باورهایی است که در لحظه تعامل گفتمانی (نوشتاری یا شفاهی) میان فرستنده و گیرنده وجود دارد. این جهان، چارچوب کلی فهم گفتمان را فراهم می‌کند و شامل مفاهیم مشترک، ارزش‌ها و دانش عمومی است. ب) جهان‌های متن: این سطح، در پاسخ به هر گزاره‌ای که در متن تولید می‌شود، ساخته می‌شود. جهان‌های متن، بازنمایی‌های ذهنی و جزئی‌تری هستند که از دل جهان گفتمان بیرون می‌آیند. این جهان‌ها از دو مؤلفه اصلی تشکیل شده‌اند: عناصر جهان‌ساز^۴ و گزاره‌های نقش‌گستر^۵. ج) جهان‌های زیرشمول^۶: این جهان‌ها در دل جهان‌های

^۱ - Text Worlds

^۲ - Paul Werth

^۳ - Discourse World

^۴ - World-building Elements

^۵ - Function-advancing Propositions

^۶ - Sub-worlds

متن شکل می‌گیرند و لایه‌های عمیق‌تری از گفتمان را نشان می‌دهند. جهان‌های زیرشمول، به طور کلی به سه دسته تقسیم می‌شوند: جهان زیرشمول اشاره‌ای^۷، جهان زیرشمول نگرشی^۸، جهان زیرشمول معرفتی^۹ (Werth, 1999:190). هدف این پژوهش، تحلیل و شناسایی سازه‌های اصلی جهان‌های متن در دو مجموعه شعر «هشت کتاب» اثر سهراب سپهری و «التحوّلات والهجرة فی أقالیم النهار واللیل» اثر آدونیس است. این جستار ادبی با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و بر مبنای ادبیات تطبیقی، می‌کوشد تا با به‌کارگیری نظریه جهان‌های متن، به بررسی چگونگی بازنمایی ذهنی و پردازش گفتمان در این دو اثر بپردازد. با مقایسه ساختارهای ذهنی و عناصر سازنده جهان‌های متن در این دو مجموعه شعر، می‌توان به درک عمیق‌تری از شیوه‌های تولید معنا و اشتراکات و اختلاف‌های فکری و زبانی این دو شاعر رسید.

۱-۱. پرسش‌های پژوهش

پرسش‌هایی که در این پژوهش مطرح است:

□- با توجه به مفاهیم: جهان گفتمان، جهان‌های متن، عناصر جهان‌ساز و گزاره‌های نقش‌گستر، سازوکار جهان‌های متن در شعر «هشت کتاب» سهراب سپهری و «التحوّلات والهجرة فی أقالیم النهار واللیل» آدونیس بر چه اساسی شکل گرفته و چگونه می‌توان شباهت‌ها و تفاوت‌های این ساختارها را در این دو اثر تبیین کرد؟

-جهان‌های زیرشمول (اشاره‌ای، نگرشی و معرفتی) در شعر این دو شاعر چگونه بازنمایی می‌شوند و این جهان‌ها، چه نقشی در تبیین بافت‌های شناختی و ذهنی مخاطب از «دنیای شاعرانه» سهراب و آدونیس ایفا می‌کنند؟

۱-۲. روش پژوهش

روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و تطبیقی بر پایه نظریه جهان‌های متن پل وُرت است. علت انتخاب دو شاعر، شاخص بودن آن‌ها در ادب فارسی و عربی و خلق جهان‌های شعری نمادین و طبیعت‌گرا (سپهری) و آوانگارد-شورش‌ی (آدونیس) برای مقایسه ساختارهای شناختی مشترک و متمایز است.

ماده پژوهش نیز «هشت کتاب» به عنوان جامع‌ترین اثر سپهری و «التحوّلات والهجرة فی أقالیم النهار واللیل» نماد تحوّل و گسست در شعر آدونیس گزینش شده‌اند که هر دو توان بازنمایی سه لایه جهان گفتمان، جهان متن و جهان‌های زیرشمول را دارند و به پرسش‌های پژوهش پاسخ می‌دهند.

۱-۳. پیشینه پژوهش

⁷ - Deictic Sub-world

⁸ - Attitudinal Sub-world

⁹ - Epistemic Sub-world